

Włodzimierz Rączkowski

Theory, empiricism and practice: archaeological discourses in a network of dependency and opposition

Introduction

Not for everyone is the presence of theoretical reflection in archaeology so obvious or desired. It is commonly accepted that processual archaeology (at the early stage of New Archaeology) introduced issues dealing with theory into archaeological discourse. This statement permits at least two stages within the history of archaeological thought – pre-theoretical (up to New Archaeology) and theoretical – to be isolated. Such an outline is oversimplified and does not fully express the complex development of archaeology as a science (Trigger 1989). However, this division introduced and established a powerful theory-practice opposition, which is present in general archaeological discourse and also in Polish archaeology. Problems manifest in this opposition often appear in informal discussions, common statements and study programmes. Less often are they explicitly formulated in scientific publications, though the series of publications *Theory and practice in archaeological research* are good examples in which this opposition provides a narrative axis (eg. Hensel *et al.* 1986; Hensel *et al.* 1995; Tabaczyński 1998; Kokowski 2002).

This volume of collected papers aims to be part of this discourse, even as it tries to break through to a certain extent. The central idea is to show the potential and diversity of contemporary theoretical reflection on past culture through the analysis of material culture. Such an approach suggests the superiority of theory over practice, even though it refers to material culture and therefore archaeological practice. Thus, unavoidably, it builds a relation which to a certain extent is oppositional.

Discourse built on the opposition of theory – practice has been present in Polish archaeology at least since the 1970s. Supporters of theoretically-driven approaches were in a clear minority and struggled to gain acceptance in a wider audience. This situation continued in the

1980s and 1990s, though such issues gradually appeared more frequently in the research of Polish archaeologists (i.e. the series of *Theory and practice in archaeological research* publications). Today theoretical reflection appears in Polish archaeological publications more often but this does not mean that it is “fully present”. A symptom of change may be the introduction of *Theoretical Archaeology* as a compulsory subject for students of archaeology at MA level (disregarding how it is realised in practice). Young archaeologists now more frequently undertake research which 15 or 20 years ago would have been unacceptable (eg., the Students Scientific Club conferences at the Institute of Prehistory at the University of Adam Mickiewicz – Wróblewska 2001; Jasiewicz, Rozwadowski 2002; Olędzki 2003; Minta-Tworzowska, Olędzki 2006; Tarczyńska 2008; Stępień 2009). The *Analecta Archaeologica Resso-viensia* volume presented there is part of this trend. However, these changes do not mean that the role of theoretical discourse has been fully recognised in Polish archaeology.

Archaeology as a cultural practice depends on processes taking place in contemporary society, including the mythologisation of knowledge. Therefore, it is worth taking a critical look at the fundamental notions which shape our thinking and research practice.

1. Theory and/or practice

The term theory (theoretical) appears quite frequently in the everyday language of archaeologists, but its use is not necessarily consistent or well-defined. It is not easy to define theory in science, as its definition and scope changes in relation to accepted opinions, scientific paradigms and within specific scientific disciplines (see R. Carnap, C. Hempel, K. Popper, T. Kuhn etc.). In the formal sciences (logic, mathematics) it is accepted that the most perfect form of theory is the deductive system, where theory is a collection of statements emerging from axioms, postulates, rules, assumptions and primary claims (Such, Szcześniak 2000). None of the empirical sciences (including archaeology) fulfil the criteria permitting formulations of theory understood in this way.

We must therefore approach the understanding of theory differently. It may be treated as established knowledge, the result of research. So in the case of archaeology this will be the overall knowledge of the

past which we have at our disposal at this moment, but under the condition that it is substantiated and logically justified. But theory is also a conceptual tool created within this framework which can be used as an instrument for research (Pałubicka, Tabaczyński 1986), and it is this way of thinking about theory which is particularly appropriate to considerations of archaeological research practice.

Practice is a key phrase in building opposition to theory in archaeological discourse, and is another term in common use which may be interpreted in a number of ways. We can accept that in this discourse it (practice) signifies specific research actions by archaeologists (usually excavations, and more generally work on collected archaeological sources/data). In this way practice is understood as an empiricism, which opposes theory. Therefore the theory – practice opposition highlighted in much discourse in essence identifies the opposition of theory and empiricism in the creation of scientific knowledge. This leads us to a consideration of the paradigms applied.

2. Theory and empiricism in scientific paradigms

Theory and practice play a wide variety of roles in the scientific paradigms present in archaeology, a diversity that is central to understanding why theory and practice are treated in opposing categories. In his study of the sociology of knowledge Andrzej Zybertowicz (1995) introduced two general analytical categories: the objectivistic model of cognition (OMC) and the constructivist model of cognition (CMC). This is a very basic definition of terms of reference, but very useful in this argument. The dominant approaches in archaeology since the 1990s (and even in contemporary archaeology) can be classed as OMC. This means that researchers operating within the framework of this model respect (consciously or not) certain common assumptions. These include the dualism of objects and the subject of cognition, cognitive optimism, assumptions about the continuity of the development of knowledge, objectivism, empiricism and ahistoricism. There are at least a few paradigms in archaeology which fully realise the OMC model, and these include evolutionism, diffusionism, cultural-historical archaeology, functionalism, processualism, structuralism, Marxism, cognitivism and neo-Darwinism. So perhaps it is possible to suggest that nearly all archaeological research practice (excluding

postmodern approaches) fall within OMC. The fundamental difference is that in respecting cognitive optimism, objectivism and empiricism, various methods of inference in different approaches are applied – inductive or deductive.

The inductive model of reasoning is characteristic of the positivist tradition, which emphasises the fundamental role of empirical cognition, where cognitive values of theoretical considerations have been rejected. So induction is the only way to build knowledge of the world. Moreover, anti-positivist approaches, such as Marxism, processualism or structuralism, highlight the role of theory, and empiricism serves to test hypotheses (Minta-Tworzowska 2002). This is a fundamental difference in the framework of paradigms applied to archaeology.

In this context the results of accepting or rejecting inductive or deductive conclusions are far-reaching. In accepted cognitive optimism the opportunity to discover the truth about the past is obvious. But can the truth be reached with the aid of inductive or deductive inference? Every paradigm is recognised as a certain set of tools, procedures leading to true knowledge of the past. Is it possible therefore to recognise the possibilities in the application of other procedures? For positivists, procedures applying deductive models of inference are unacceptable, incorrect and cannot lead to the truth. And on the other side of the divide, paradigms such as Marxism or processualism fundamentally question the logical correctness of inductive conclusions and hold that evolutionism, diffusionism or culture-historical archaeology cannot formulate real opinions about the past. Conflict is unavoidable. This was evident in the strong criticism of culture-historical archaeology as intuitive, chaotic, undisciplined (Clarke 1973), introducing naive-common sense generalisations, leading to geographic determinism and operating on the phenomenalist level (Žak 1985). Such crushing criticism had to lead to a deep division between inductive positivist archaeology and modernist archaeology which applies deductive explanations. This appears in a simplified manner as an opposition: **either** theory **or** empiricism.

This position was clearly entrenched in the 1960s and 1970s, and remains in the consciousness of archaeologists today, though the sense of this division is gaining new significance. This development is due to the intensification of rescue archaeology and the growth of a group of archaeologists who are practically solely concerned with archaeologi-

cal excavations. They are the real empiricists/practitioners for whom any theoretical considerations whatsoever are totally unnecessary. They are the “salt” of archaeology, and any office work is completely dependent on what and how they “dig”.

3. Naturalism and anti-naturalism

Contemporary archaeological practice is also involved to a great extent in the age-old conflict between naturalism and anti-naturalism. On an ontological level naturalism accepts the theory of the fundamental unity of the world and the laws ruling within. As a result, on an epistemological level it stated that the research methods of all phenomena should be modelled on the natural sciences. At the same time analytical categories appeared in the humanities which described reality and were borrowed from natural science (eg. social cell, social organism etc.). Positivism was naturalism, in practice it introduced its assumptions into research practices. For positivists the standard was to apply observation, experiments and comparisons (therefore referring to empiricism). Only in this way was it possible to acquire scientific knowledge – the truth about the world. Metaphysical speculations were rejected, and knowledge (cognition) was based on the establishment of facts and relations between them through experience, observation and as a consequence of inductive formulations of generalisations. In the 19th century, as archaeology emerged fully as a discipline, it accepted all positivist assumptions and in doing so also respected the naturalistic approach. This is evident in, amongst others, the methods borrowed from natural science (eg. stratigraphy, typology).

Criticisms of naturalism and positivism in the humanities were already being voiced in the 19th century. One of the most important critics was Wilhelm Dilthey, who questioned the suitability of natural science methods in the humanities. Specifically, he rejected the normative character of scientific methodology, emphasising instead the world of culture and the need to develop its own specific research methods (Drozdowicz *et al.* 1990). This did not mean however giving instructions on what to do and how. One of the consequences of such an approach was the recognition of ‘understanding’ as a cognitive tool characteristic for the humanities. This permitted what lies beneath the surface of cultural phenomena observed in a natural way to be revealed.

Likewise, cultural products allow deeper access into an individual's thoughts than observation and a description of their external states alone. By having such a philosophical and methodological basis anti-naturalism focuses attention on the need to concentrate on humans. Fundamentally, it attempts to answer the question of whether human activity is the result of the relations between cause and effect, which needs to be explained (naturalism), or if they also demand reflection on their sense (empathy, understanding)?

In a similar vein, H. G. Gadamer (1993) stated that recognition of the social world (also the historical world) is impossible with the application of procedures from the natural sciences. This is to say that the subject of research is that which is individualised and cannot serve to develop generalisations or universal statements. The essence of research is to understand a phenomenon in its unrepeatable unique historical context.

The conflict between naturalists and anti-naturalists led to the development of two basic research strategies which carry with them far-reaching consequences for the application of various methods in the humanities (including archaeology). In general, the naturalist position leads to a focus on **description** (positivism) and **explanation** (modernism), acknowledging that the researcher is external to the studied subject (dualism of subject and object, the search for cause and effect relations – eg., Zybertowicz 1995). However, the anti-naturalist position underlines the need to apply research methods which are specific to the humanities leading to **understanding** of social phenomena.

The consequences of accepting naturalist or anti-naturalist approaches are the diverse practices in archaeology, which allow another classification of existing approaches. Thus, all positivist archaeologies (and processual archaeology, neo-Darwism etc.), to a greater or lesser extent, respect the assumptions of naturalism. Marxist archaeology on the other hand (particularly that inspired by the methodology of the Poznań school – eg., Żak 1977) and post-processual approaches follow the anti-naturalistic approach.

One of the symptoms of the strong influence of naturalism in archaeology is its relation to methods developed in the natural sciences. In so far as archaeology was initially based on a number of such methods, mainly for ascertaining chronology, then today they are applied across all research procedures. An increasingly large role is given to

independent methods of identifying chronology, the analysis of spatial relations and the emerging consequences, physical and chemical analysis of the characteristics of cultural products, the analysis of the geographic environment and how natural resources were exploited, field surveys and the biological features of humans. Characteristic features of the application of natural science methods in archaeology are empiricism, objectivism and inductionism. Therefore, the results gained are treated as a basis for the “reconstruction” of the natural world and the forms of human activity (past culture). This is how it is in positivist approaches, and it was particularly emphasised in settlement pattern studies (see Jankuhn 1977). In processual archaeology the position of empiricism in research procedures has changed – it has ceased to be the basis for inductive conclusions and has become a ground for testing hypotheses.

The result of the evidently strong connection these methods have with the natural sciences is the limited influence that post-processual reflection has had on research practices. There is a relatively low number of papers indicating the role of interpretation in all stages of the research procedures of these methods and the cultural interpretation of analysis results (eg., Butler 1995; Rackham 1995; Marciniak 2005). Post-processual archaeologies in particular focus attention on the need to treat elements of the natural world from the perspective of humans and culture, and at the same time mark a retreat from treating the results in a naturalistic way (Topolski 1990).

4. Description, explanation, understanding

The selection of a theoretical position has far-reaching consequences on research practices. The way in which research questions are formulated, the schemes of research progression applied, the choice of methods and the construction of a narrative all depend on the theoretical concept presumed. The final stage of the research is the interpretation of the results. It is at this stage, of inductive description, deductive explanation or hermeneutic/phenomenological narrative, that the influence of theoretical concepts is most clear.

Due to its long and established tradition description is most common in archaeology. It is based on a presentation of specific stages of development (evolutionism) or the space identified in a particular way

(diffusionism). This method also has a wide application in culture-historical archaeology, though most often the description of certain developmental states is brought down to the category of archaeological culture, a description of the phases of development (where archaeological culture is understood as real existence) within certain territorial groups. The scheme emphasising evolutionary thinking (genesis, growth, fall – a clear connection with naturalism) is also very common. This description may be enriched by a cause and effect explanation, which often comes down to indicating environmental factors and diffusion and migration as the reasons for changes in culture. A systematic description from the perspective of culture-historical archaeology leads to the reconstruction of the past.

A similar aim, the reconstruction of the past, is held by modernist archaeology (eg., processual, Marxist, structural). All recognise, however, that inductive conclusions do not fulfil the demands of science, so they refer to the deductive model which leads to an explanation of the past. On a theoretical level, the most detailed procedure can be found in processual archaeology. In the explanation process it applies **Hempel's model** (deductive-hypothetical, deductive-nomological). Equally significant is the application of **middle range theory**, which introduces the rules of social functioning and as a result the explanation of observed empirical data (eg., Johnson 1999). Marxist archaeology also proposed a deductive approach in which the role of theory was taken by historical materialism. This allows the explanation of facts and phenomena based on the **functional-genetic method**, and of human activity via **humanistic interpretation** (eg., Kmita 1975). In so far as naturalism is evident in processual archaeology, then certain applications of humanistic interpretation as a model of explanation refer to anti-naturalism.

The linguistic turn in philosophy and the humanities has also changed the perspective of recognition in archaeology and the belief that it was possible to know the past was questioned (Shanks, Tilley 1987). Thus, the result of the research process becomes the construction of images of the past, and the final shape of this image is the function of complex factors emerging from the cultural experience of the researcher, their theoretical concepts, the socio-cultural context, the type of their existence (which is authentic or non-authentic according to M. Heidegger) and so on. This means that a certain model of the

behaviour of the researcher in finding a solution to the problem has disappeared. I refer here to W. Dilthey's postulate to not be concerned with the problem to "which science should be applied", and that critical reflection on practices to date ought to lead to methodological self-knowledge (see the reflexive method in archaeology – Hodder 1999). The researcher individually **constructs narrative**, which should persuasively present the image of a past world. This means archaeology must open up to **hermeneutic** and **phenomenological** methods. The need to define an inter-relation between theory and empiricism also loses significance, since, from the post-processual perspective they are in a dialectic relation.

The result of the acceptance of the post-processual perspective (in a wider sense postmodernist) from the epistemological viewpoint is the questioned division of research procedures into field work and office work. In all these stages, wherever they may be situated in relation to each other, the process of interpretation, construction of data and their positioning in a narrative structure takes place.

5. Empiricism from the perspective of theory – the archaeological source

Our approach to the object of archaeological analysis, ordinarily known as source, is also the result of the theoretical tradition in archaeology. For positivist archaeology the possibility to observe sources creates the conditions to describe past realities. The source is an object from the past, it is part of it and a sufficient basis for its reconstruction. From the perspective of OMC the source is totally independent of the researcher, external to it. This means that the "dead culture" uncovered by archaeologists is identical to "live culture". The critical comments made by H. J. Eggers (1959) on the subject of the cultural selection of materials did not particularly influence any changes in such practice.

In formulating theories about the possibility of finding out more about the past, modernist archaeologies to a certain extent also used this same model to treat sources. However, discussion of the so-called 'Pompeii premise' (eg., Binford 1981) and the work of M. Schiffer (eg., 1972) led to a fundamental re-evaluation of how the source was considered – no longer is it directly a part of "live culture", but dependent

on complex depositional and post-depositional processes. However, the source is still independent of the researcher and permits the reconstruction of the past (after the identification of formation processes). This direction in reflection on the source is present only in processual archaeology and other modernist archaeologies did not develop reflection on the nature of the source.

The introduction of theory into conscious research practices and directives for a scientific approach by processual archaeology led to changes in the position of the source in the research process. Archaeological source ceased to be a point of entry for the research process and started to serve the verification/testing of hypotheses. No longer could it be an intuitive selection of information but a quantified set of objective data. The sources were subject to the process of data creation, which then gained formal characteristics which were considered appropriate to measure prehistoric features or statistical analysis. In this way processual archaeology moved away from practice characterised by intuition, the chaos which was a severely criticised characteristic of culture-historical archaeology.

The objective character of the source (or data) was wholly questioned under the influence of the linguistic turn in science (including archaeology). In so far as for positivist archaeologists the source remains in the past, for processual archaeologists a process of stratification is created, and for post-processual archaeologists it is the result of the archaeologist giving the object meaning. It is the archaeologist who brings the source to life. This is contrary to the concept of the dualism of subject and object. The concept of source as a culture-construct firmly questioned its decisive and fundamental role in the creation of images of the past (Minta-Tworzowska 1998; Rączkowski 2002).

6. Theory in practice

In Polish archaeology in the 1990s and at the start of the 21st century there was a gradual increase in references to various theoretical concepts. Does this signify a raised theoretical awareness of archaeologists? Here are certain doubts. In the 1950s and 1960s (the period of the institutional introduction of Marxism in science) it was very common to cite classic works (K. Marks, F. Engels, W. Lenin, A. Mongajt, J. Stalin and so on). Did this mean a real introduction of Marxism in

Polish archaeology? This has been discussed in print (Barford 1995; Lech 1997; Tabaczyński 2000; Minta-Tworzowska 2000), and the impression is that the majority of such work referred to Marxism only as a form of declaration. The structure of the works of Polish archaeologists from this period follows the positivist paradigm, with analytical tools and a way of constructing narrative adequate for a culture-historical approach.

A similar situation arose in the 1980s and 1990s, when processual archaeology entered the consciousness of some Polish archaeologists. Once again citations of processual archaeology classics appeared in publications, but this was not necessarily reflected in the complex application of these ideas. It was rather a case of borrowing the methods which were then appearing (eg., the many applications for statistics) or the treatment of a past culture as a system (with defined terminology). In practice, however, the way in which conclusions were determined remained inductive, which was obviously contrary to the fundamental ideas of processual archaeology. On the other hand, anti-positivist Marxism of the 1980s and 1990s was marginalised. This was most certainly due to the odium of Marxism as an enforced ideology. Any attempts to reapply Marxist methodology were bound to be rejected, though this was not due to understanding its assumptions and cognitive potential.

The situation today is not especially different. Post-processual thought is now accessible thanks to the opening of borders in 1989, translations of some British publications (eg., Hodder 1995; Renfrew, Bahn 2002), high numbers of Polish archaeologists participating in international conferences and projects and so on. The writing of leading post-processual archaeologists (I. Hodder, C. Tilley, M. Shanks, J. Thomas, B. Olsen etc.) appear more frequently in bibliographies or are the inspiration for new research issues. And once again there is the impression that the situation from earlier periods is being repeated, that citations of published works or the formulation of methodological declarations is not reflected in research practices. Is this proof that the research practice of archaeologists is ruled by fashion?

It is probably worth referring here to the concept of scientific myth as formulated by J. Topolski (1996). Scientific myth is present in historical narrative. It emerges from an understanding of the world rooted in society and the process of creating knowledge in which statements once

formulated are not verified and become established in the consciousness of researchers. In particular the process of mythologisation covers opinions created within positivist approaches as they do not have any procedures connected to the verification/falsification of knowledge. Knowledge is shaped according to set schemes and they create the circumstances for science without reflection. Therefore scientific myths appear and become fixed when there is a lack of methodological self-knowledge (re. the postulate by Dilthey). In such situations knowledge is very often based on the views of ‘authorities’ on the subject.

Martin Heidegger’s discussion (1927) of the presence of scientific myths allows us to look from the perspective of two forms of existence practiced – “authentic existence” and “inauthentic existence”. “Authentic existence” is based on an individual understanding of the world, where there is critical reflection on it and questions continue to be asked. “Inauthentic existence” is not based on solid knowledge, nor does it encourage a thorough investigation of issues, and existing opinions are accepted without deeper contemplation. One of the symptoms of immersing one’s self in “a reality which is not especially understood is that there is not so much talk between people (*reden*, in German) as idle talk. It is this idle talk (*Gerede*, in German) which defines the existence of an inauthentic being. The German word used by Heidegger indicates rather significant circumstances, that inauthentic, incomprehensible idle talk, only repeats that which someone else has said and wallows in the ruts of stereotype” (Markowski 2008: 1). It is such an approach, connected with the structure of science (based on the role of experts) that leads to the creation and establishment of scientific myths.

Scientific myths are passed on from generation to generation, from expert to student, and become irrefutable truths which do not need to be checked, verified or deconstructed. We come face to face with a sort of paradox – on one side there are citations from I. Hodder, and the other is dominated by inductive conclusions in a “pure form”. Perhaps this is proof of an increasing sense of discomfort in relation to the methodological naivety of culture-historical archaeology. There are attempts to break through this by referring to wider methodological discourse. But the effect is far from expectations, as it may be driven from a lack of methodological reflection. The application of diverse theoretical concepts is neither straightforward nor

obvious, and demands understanding of specific foundations of science in particular approaches, paradigms and theoretical orientations. Knowledge of them is not sufficient; one must also know how to apply them. Without deep self-reflection and methodological discipline this is extremely difficult.

The consequence of the lack of such reflection is the common phenomenon of operating in categories which do not match and this can be observed in the work of archaeologists. Surprisingly often categories such as primary community, text, explanation, interpretation, site catchment, peer polity, migration, diffusion, system, structure, interpretation, settlement pattern, landscape and so on, appear alongside each other. Each is related to a different perspective of the world, a different way of working scientifically. Their unjustified connection introduces conceptual confusion; terminology used to describe these categories loses its initial meaning. It is easy to imagine a doubtful “coherency” in a work calling on, for example, hermeneutic reflection, in which the source is treated as a fossil.

In common understanding postmodernism (and as a result also post-processual archaeology) is treated as an approach allowing the connection of everything with everything, breaking all schemes and rules to date. This however does not mean methodological anarchy. Post-processual archaeology is founded on the use of various theoretical and philosophical notions, but in a way which is consistent, and where the consequences of the accepted assumptions or applied research procedures are fully understood. And here there is a significant methodological problem. Many theories which archaeologists use today were formulated within different sciences, and therefore do not offer research tools suitable for studies of the past. This problem has already been recognised by processual archaeology and prompted the emergence of the concept of middle range theory. The pressure in the search for new attractive theoretical concepts which permit a different view of the past and studies of it, often leads to the formulation of certain general ideas which are difficult to apply to the language of research practice. The result of this phenomenon is the appearance of a **conceptualisation gap**. The formulated statements are often banal, unjustified, and hard to accept.

In summary, issues connected to the practical application of theoretical concepts are extremely complex and difficult. They demand

operation on various methodological levels and well-developed intellectual discipline. The conscious selection of one of the many research options currently on offer is insufficient (though even this may be seen as a positive development in the right direction). All important is the understanding of the complexity and changeability of research procedures, and the need to deconstruct existing myths or accept assumptions or opinions without criticism. W. Dilthey's postulate on methodological self-knowledge is still valid.

Conclusions

The main focus of this volume is to show the many dimensions of the issues connected with theory and empiricism. The authors lead the reader through various levels of philosophical and archaeological reflection, presenting multiple concepts for the practice of archaeology. The articles here reveal the diversity of approaches, differences in thinking about the subject of archaeology and how it is practised. There are suggestions for critical reflection on the source of archaeology (and what it could have been in the past). This is most certainly an important theme, as it deconstructs the objectivist thinking which is dominant amongst many archaeologists and shows the complications of our thinking in a contemporary cultural context. This does not mean, however, that other philosophical inspiration cannot propose a fresh perspective on this issue in the future.

The second group of texts present diverse approaches to solving research problems. The issue of research itself is inspired by a different direction of thought. No wonder then that proposals for research procedures are so varied – from descriptive through analytical to hermeneutic-phenomenological. Five articles provide five different ways of thinking about archaeology and the past, but, of course, this is not the complete range on offer today in archaeological literature. However, even these five texts show that we have no obligation to repeat schemes developed some years ago. Archaeology is alive and changes as the contemporary world changes. And the decision as to which approach is better, more effective, is an entirely individual affair.

References

- Barford P. M. 1995. Marksizm w archeologii polskiej w latach 1945–1975. *Archeologia Polski* 40, 7–78.
- Binford L. R. 1981. Behavioral Archaeology and the 'Pompeii Premise'. *Journal of Anthropological Research* 37(3), 195–208.
- Butler S. 1995. Post-processual palynology. *Scottish Archaeological Review* 9/10, 15–21.
- Clarke D. L. 1973. Archaeology: the loss of innocence. *Antiquity* 47, 6–18.
- Drozdowicz Z., Topolski J. and Wrzosek W. 1990. *Swoistości poznania historycznego*. Poznań.
- Eggers H. J. 1959. *Einführung in die Vorgeschichte*. München, Zürich.
- Gadamer H. G. 1993. *Prawda i metoda. Zarys hermeneutyki filozoficznej*. Kraków.
- Heidegger M. 1927. *Sein und Zeit*. Tübingen.
- Hensel W., Donato G. and Tabaczyński S. (eds.) 1986. *Teoria i praktyka badań archeologicznych 1. Przesłanki metodologiczne*. Warszawa, Wrocław.
- Hensel W., Tabaczyński S. and Urbańczyk P. (eds.) 1995. *Theory and practice of archaeological research 2. Acquisition of field data at multi-strata sites*. Warszawa.
- Hodder I. 1995. *Czytanie przeszłości*. Poznań.
- Hodder I. 1999. *The Archaeological Process. An Introduction*. Oxford.
- Jankuhn H. 1977. *Einführung in die Siedlungsarchäologie*. Berlin, New York.
- Jasiewicz K. and Rozwadowski M. (eds.) 2002. *Horyzonty archeologii*. Piła.
- Johnson M. 1999. *Theoretical Archaeology. An Introduction*. Oxford.
- Kmita J. 1975. *Wykłady z logiki i metodologii nauk*. Warszawa.
- Kokowski A. (ed.) 2002. *Cień Światowita czyli Pięć głosów w sprawie etnogenezy Słowian*. Lublin.
- Lech J. 1997. Małowierni. Spór wokół marksizmu archeologii polskiej lat 1945–1975. *Archeologia Polski* 42, 175–232.
- Marciniak A. 2005. *Placing animals in the Neolithic: social zooarchaeology of prehistoric farming communities*. London.
- Markowski M.P. 2008. Nuda coraz większa. *Teatr* 2(02.2008), 1–4 (http://www.e-teatr.pl/pl/artykuly/52954.html?josso_assertion_id=97733D1C4C1BBDD5)
- Minta-Tworzowska D. 1998. Jerzego Topolskiego koncepcja źródeł historycznych a ujęcia źródeł archeologicznych. In W. Wrzosek (ed.), *Świat historii*. Poznań, 329–340.
- Minta-Tworzowska D. 2000. Kwestia przełomu metodologicznego w prahistorii i archeologii polskiej. In S. Kurnatowski and M. Kobusiewicz (eds.), *Archeologia i prahistoria polska w ostatnim półwieczu*. Poznań, 527–535.
- Minta-Tworzowska D. 2002. Between a community of inspiration and the separateness of archaeological traditions. In P. F. Biehl, A. Gramsch and A. Marciniak (eds.), *Archaeologies of Europe. History, Methods and Theories*. Münster, 53–64.
- Minta-Tworzowska D. and Olędzki Ł. (eds.) 2006. *Komu potrzebna jest przeszłość?* Poznań.
- Olędzki Ł. (ed.) 2003. *Wiara, pamięć i archeologia*. Poznań.
- Pałubicka A. and Tabaczyński S. 1986. Społeczeństwo i kultura jako przedmiot badań archeologicznych. In W. Hensel, G. Donato and S. Tabaczyński (eds.), *Teoria*

- i praktyka badań archeologicznych 1. Przesłanki metodologiczne.* Warszawa, Wrocław, 57–183.
- Rackham J. 1995. Environmental archaeology as material culture. *Scottish Archaeological Review* 9/10, 22–25.
- Rączkowski W. 2002. *Archeologia lotnicza – metoda wobec teorii.* Poznań.
- Renfrew C. and P. Bahn 2002. *Archeologia. Teorie. Metody. Praktyka.* Warszawa.
- Schiffer M. B. 1972. Archaeological context and systemic context. *American Antiquity* 37, 156–165.
- Shanks M. and Tilley C. 1987. *Social Theory and Archaeology.* Cambridge.
- Stępień U. (ed.) 2009. *Współczesna przeszłość.* Poznań.
- Such J. and Szcześniak M. 2000. *Filozofia nauki.* Poznań.
- Tabaczyński S. 2000. „Wymuszony przewrót metodologiczny” w archeologii polskiej i jego nieoczekiwane skutki. In S. Kurnatowski and M. Kobusiewicz (eds.), *Archeologia i prehistoria polska w ostatnim półwieczu.* Poznań, 513–525.
- Tabaczyński S. (ed.) 1998. *Theory and practice of archaeological research 3. Dialogue with the data: the archaeology of complex societies and its context in the '90s.* Warszawa.
- Tarczyńska O. (ed.) 2008. *Oblicza śmierci. Perspektywy badawcze.* Poznań.
- Topolski J. 1990. *Wolność i przymus w tworzeniu historii.* Warszawa.
- Topolski J. 1996. *Jak się pisze i rozumie historię. Tajemnice narracji historycznej.* Warszawa.
- Trigger B. G. 1989. *A history of archaeological thought.* Cambridge.
- Wróblewska L. (ed.) 2001. *Spoleczne funkcjonowanie archeologii.* Piła.
- Zybertowicz A. 1995. *Przemoc i poznanie. Studium z nie-klasycznej socjologii wiedzy.* Toruń.
- Żak J. 1977. O studiach osadniczych. *Archeologia Polski* 22(2), 421–424.
- Żak J. 1985. Uwagi metodologiczne nad problemami osadnictwa. *Studia Metodologiczne* 24, 77–89.

Włodzimierz Rączkowski

Teoria, empiria i praktyka: archeologiczne dyskursy w sieci zależności i opozycji

Wprowadzenie

Obecność refleksji teoretycznej w archeologii nie dla wszystkich jest oczywista i pożądana. Dość powszechnie przyjmuje się, że to archeologia procesualna (na etapie Nowej Archeologii) wprowadziła do dyskursu archeologicznego zagadnienia dotyczące teorii. Takie twierdzenie pozwala wyodrębnić w historii myśli archeologicznej przynajmniej dwa etapy – przedteoretyczny (do czasu Nowej Archeologii) i teoretyczny. Schemat ten wydaje się być daleko uproszczony i nie do końca oddaje kwestie związane ze złożonym charakterem rozwoju archeologii jako nauki (Trigger 1989). Jednak ten podział wprowadził i utrwalił bardzo perswazyjną opozycję (teoria – praktyka), która jest obecna w powszechnym dyskursie prowadzonym w archeologii, również w archeologii polskiej. Problemy związane z tą opozycją często przejawiają się w niesformalizowanych dyskusjach, potocznych wypowiedziach, programach studiów, a rzadziej są formułowane explicite w publikacjach naukowych. Lecz tu też możemy znaleźć dobre przykłady, w których opozycja ta pełni rolę osi narracji (np. Hensel *et al.* 1986; Hensel *et al.* 1995; Tabaczyński 1998; Kokowski 2002).

Cel niniejszego tomu wpisuje się w ten dyskurs, nawet jeżeli do pewnego stopnia próbuje go przełamać. Zasadniczą jego ideą jest pokazanie potencjału i różnorodności jaką daje współczesna refleksja teoretyczna w ujmowaniu zagadnień przeszłej kultury przez pryzmat analiz kultury materialnej. I myśl ta sugeruje nadrzędność teorii, choć odnoszona jest ona do kultury materialnej, czyli w pewnym uproszczeniu praktyki archeologicznej. Buduje zatem relację do pewnego stopnia opozycyjną.

Dyskurs bazujący na opozycji teoria – praktyka w polskiej archeologii jest obecny przynajmniej od lat 70. XX wieku. Zwolennicy obecności refleksji teoretycznej byli w zdecydowanej mniejszości i z trudem ich myśli przebijały się do szerszego grona odbiorców. Podobnie rzecz się miała w latach 80. i 90. XX wieku, choć coraz częściej taka problematyka pojawiała się w polu badawczym polskich archeologów (dobrym przykładem jest wspomniana seria publikacji *Teoria i praktyka badań archeologicznych*). Dziś coraz częściej refleksja teoretyczna gości w polskich publikacjach archeologicznych, lecz nie oznacza to jeszcze „pełnoprawnego bytu”. Symptomem zmian może być wprowadzenie *Metodologii archeologii* jako obowiązkowego przedmiotu do ministerialnego minimum programowego dla studentów archeologii 2. stopnia (abstrahując od tego jak to jest w praktyce realizowane). Młodzi adepci archeologii coraz częściej starają się podejmować problematykę badawczą,

która jeszcze 15 czy 20 lat temu byłaby zupełnie niedopuszczalna (np. konferencje Koła Naukowego Studentów Archeologii przy Instytucie Prahistorii UAM – Wróblewska 2001; Jasiewicz, Rozwadowski 2002; Olędzki 2003; Minta-Tworzowska, Olędzki 2006; Tarczyńska 2008; Stępień 2009). Prezentowany tom *Analecta Archaeologica Ressoviensia* wpisuje się w tę tendencję. Taki kierunek zmian nie oznacza jeszcze wcale w pełni uprawnionego dyskursu teoretycznego w polskiej archeologii.

Archeologia jako praktyka kulturowa podlega procesom zachodzącym we współczesnym społeczeństwie, w tym praktykom mitologizowania wiedzy. Warto może zatem ponownie krytycznie zastanowić się nad podstawowymi pojęciami, które kształtują nasze myślenie i praktykę badawczą.

1. Teoria i/a praktyka

W języku potocznym archeologów termin teoria (teoretyczny) pojawia się dość często. Wcale nie do końca oznacza to, że jest on używany zgodnie z przypisywanymi mu znaczeniami. Nie jest łatwo zdefiniować czym jest teoria w nauce, gdyż zakres znaczeniowy tego terminu zmienia się w zależności od przyjmowanych poglądów, paradygmatów naukowych oraz w obrębie określonych dyscyplin naukowych (zob. R. Carnap, C. Hempel, K. Popper, T. Kuhn itd.). W naukach formalnych (logika, matematyka) przyjmuje się, że najdoskonalszą formą teorii jest system dedukcyjny w pełni zaksjomatyzowany, tzn. że teoria jest zbiorem twierdzeń wynikających z aksjomatów, postulatów, zasad, założeń i twierdzeń wyjściowych, które równocześnie są częścią danej teorii (Such, Szcześniak 2000). Żadna z nauk empirycznych (w tym archeologia) nie spełnia kryteriów pozwalających na formułowanie tak rozumianej teorii.

Siłą rzeczy do rozumienia teorii musimy podejść inaczej. Może ona być potraktowana jako ugruntowana wiedza, rezultat badania. W przypadku archeologii będzie to zatem ogół wiedzy o przeszłości, którą obecnie dysponujemy, lecz pod warunkiem, że jest ona rzeczowo i logicznie uzasadniona. Ale teoria to także wytworzony w jej ramach aparat pojęciowy pozwalający na traktowanie jej jako swoistego narzędzia badawczego (Pałubicka, Tabaczyński 1986). I właśnie ten drugi sposób myślenia o teorii wydaje się być szczególnie uzasadniony w kontekście rozważań nad praktyką badań archeologicznych.

W dyskursie archeologicznym budującym opozycję do teorii kluczowym terminem jest praktyka. Jest to kolejny termin funkcjonujący w rozumieniu potocznym, który można rozmaicie rozumieć. Można przyjąć, że w tym dyskursie oznacza ona (tzn. praktyka) konkretne działania badawcze archeologów (z reguły sprowadzane do badań wykopaliskowych, a trochę szerzej do pracy nad zebranymi źródłami archeologicznymi). Tym samym praktyka rozumiana jest jako empiria i to empiria przeciwstawiana jest teorii. Zatem podkreślana w wielu dyskursach opozycja teoria – praktyka, oznacza w istocie opozycję teorii i empirii w tworzeniu wiedzy naukowej. Tym samym przechodzimy na poziom rozważań o stosowanych paradygmatach.

2. Teoria i empiria w paradygmatach naukowych

Jaką rolę odgrywają teoria i praktyka w paradygmatach naukowych, które są obecne w archeologii? Odpowiedź jest prosta – różne. I ta oczywista konstatacja pozwala zrozumieć, dlaczego teoria i praktyka są traktowane w kategoriach opozycji. Andrzej Zybertowicz (1995) w swoim studium z socjologii wiedzy wprowadził dwie podstawowe kategorie analityczne: obiektywistyczny model poznania (OMP) i konstruktywistyczny model poznania (KMP). Jest to daleko idąca idealizacja, ale bardzo użyteczna dla tego wywołu. Dominujące do lat 90. XX wieku (a nawet we współczesnej archeologii) podejście można zaklasyfikować do OMP. Oznacza to, że badacze operujący w ramach tego modelu respektują (świadomie lub nie) pewne wspólne założenia. Należą do nich: dualizm podmiotu i przedmiotu poznania, optymizm poznawczy, założenie o ciągłości rozwoju wiedzy, obiektywizm, empiryzm, ahistoryzm itp. W archeologii jest przynajmniej kilka paradygmatów, które w pełni realizują program OMP. Są to: ewolucjonizm, dyfuzjonizm, archeologia kulturowo-historyczna, funkcjonalizm, procesualizm, strukturalizm, marksizm, kognitywizm, neodarwinizm, itp. Można zatem pokusić się o zdanie, że praktycznie prawie cała praktyka badawcza archeologów (z wyjątkiem nurtów postmodernistycznych) mieści się w OMP. Istotna różnica polega na tym, że respektując optymizm poznawczy, obiektywizm i empiryzm w różnych nurtach stosuje się rozmaite sposoby wnioskowania – indukcyjny lub dedukcyjny.

Indukcyjny model wnioskowania jest charakterystyczny dla tradycji pozytywistycznej, która podkreśla fundamentalną rolę poznania empirycznego, przy odrzuceniu wartości poznawczej rozważań teoretycznych. Tym samym indukcja jest jedynym sposobem budowania wiedzy o świecie. Z kolei antypozytywistyczne nurty takie jak: marksizm, procesualizm czy strukturalizm, akcentują rolę teorii, a empiria służy testowaniu hipotez (Minta-Tworzowska 2002). Tu mamy fundamentalną różnicę w ramach stosowanych w archeologii paradygmatów.

Konsekwencje przyjęcia lub odrzucenia wnioskowania indukcyjnego lub dedukcyjnego są w tym kontekście daleko idące. Przy akceptowanym optymizmie poznawczym oczywista jest możliwość poznania prawdy o przeszłości. Tylko czy prawdę tę można pozyskać przy pomocy wnioskowania indukcyjnego czy dedukcyjnego? Każdy paradygmat uznawany jest jako pewien zespół narzędzi, procedur prowadzących do prawdziwej wiedzy o przeszłości. Czy można zatem uznać możliwość zastosowania innej procedury? Dla pozytywistów procedury stosujące dedukcyjne modele wnioskowania są nie do przyjęcia, są błędne, nie mogą prowadzić do prawdy. I odwrotnie – paradygmaty takie jak marksizm czy procesualizm z zasady kwestionują logiczną poprawność wnioskowania indukcyjnego, co prowadzi do wniosku, że ewolucjonizm, dyfuzjonizm czy archeologia kulturowo-historyczna nie mogą formułować prawdziwych zdań o przeszłości. Konflikt pomiędzy nimi jest nieunikniony. Było to widoczne w bardzo ostrej krytyce, która odnosiła się

właśnie do archeologii kulturowo-historycznej jako intuicyjnej, chaotycznej, niedyscyplinowanej (Clarke 1973), wprowadzającej naiwno-zdroworozsądkowe uogólnienia, prowadzącej do determinizmu geograficznego, operującej na poziomie obserwacyjnym (Żak 1985). Tak miazdząca krytyka musiała doprowadzić do głębokiego podziału na indukcyjne archeologie pozytywistyczne i modernistyczne archeologie stosujące wyjaśnianie dedukcyjne. W pewnym uproszczeniu jawi się on jako opozycja: albo teoria albo empiria.

Skutki tego zjawiska, które wyraźnie zarysowało się w latach 60. i 70. XX wieku, trwają w świadomości archeologów do dziś, choć sens tego podziału stopniowo uzyskuje nowe znaczenie. Wynika to z intensyfikacji archeologicznych badań ratowniczych i wykształcenia się grupy archeologów zajmujących się prawie wyłącznie badaniami wykopaliskowymi. To oni są prawdziwymi empirykami/praktykami, dla których jakiegokolwiek rozważania teoretyczne są całkowicie zbędne. To oni stanowią „sól” archeologii, a prace gabinetowe są w pełni uzależnione od tego co i jak oni „wykopią”.

3. Naturalizm i antynaturalizm

Współczesna praktyka archeologiczna w znaczącym stopniu uwikłana jest również w wielowiekowy spór naturalizmu z antynaturalizmem. Naturalizm na poziomie ontologicznym przyjmował tezę o fundamentalnej jedności świata i rządzących w nim praw. W konsekwencji na poziomie epistemologicznym głosił pogląd, że metody badania wszelkich zjawisk powinny wzorować się na przyrodoznawstwie. Równocześnie w naukach humanistycznych pojawiły się kategorie analityczne czy opisujące rzeczywistość zapożyczone z nauk przyrodniczych, np. komórka społeczna, organizm społeczny itp. Pozytywizm był naturalizmem, czyli w praktyce wprowadzał jego założenia do praktyki badawczej. Dla pozytywistów standardem było stosowanie obserwacji, eksperymentu i porównania (a więc odwołanie się do empiryzmu). Tylko w taki sposób można było uzyskać wiedzę naukową, czyli prawdę o świecie. Odrzucali spekulacje metafizyczne, a poznanie bazowało na ustalaniu faktów i relacji między nimi poprzez doświadczenie, obserwację i w konsekwencji indukcyjne formułowanie uogólnień. Powstająca w połowie XIX wieku archeologia w pełni przyjęła wszelkie założenia pozytywizmu, a tym samym również respektowała podejście naturalistyczne. Widoczne to jest między innymi w zapożyczonych z nauk przyrodniczych metodach (np. stratygraficzna, typologiczna).

Już w XIX wieku pojawiły się poglądy krytykujące naturalizm i pozytywizm w naukach humanistycznych. Jednym z najważniejszych krytyków był Wilhelm Dilthey. Zakwestionował on przydatność metod przyrodniczych w naukach humanistycznych. W szczególności odrzucił normatywny charakter metodologii nauk akcentując swoistą naturę świata kultury i w związku z tym potrzebę wypracowania swoistych metod badawczych (Drozdowicz, Topolski, Wrzosek 1990). Lecz nie oznaczało to instruowania co i jak

należy robić. Jedną z konsekwencji takiego podejścia było 'rozumienie' jako narzędzie poznania swego dla nauk humanistycznych. Pozwala ono na ujawnianie tego co kryje się pod obserwowaną na sposób przyrodniczy powierzchnią zjawisk kulturowych. Tym samym też wytwory kulturowe pozwalają na głębsze dotarcie do istoty ludzkiej myśli niż tylko obserwacja i opis ich zewnętrznych stanów. Mający takie podstawy filozoficzne i metodologiczne antynaturalizm zwraca uwagę na potrzebę skupienia się na człowieku i próbie odpowiedzi na pytanie: Czy działania człowieka są efektem związków przyczynowo-skutkowych, które należy wyjaśniać (naturalizm), czy też wymagają refleksji nad ich sensem (empatia, rozumienie)?

W podobnym duchu wypowiadał się później H. G. Gadamer (1993), który twierdził, że poznanie świata społecznego (też historycznego) nie jest możliwe przy zastosowaniu procedury przyrodniczej. Przedmiotem badania jest to co jednostkowe i nie może ono służyć potwierdzeniu jakiejś prawidłowości. Istotą badania jest dążenie do zrozumienia jakiegoś zjawiska w jego niepowtarzalnym, unikatowym kontekście historycznym.

Spór naturalistów i antynaturalistów doprowadził do wykształcenia dwóch podstawowych strategii badawczych, które niosą ze sobą daleko idące konsekwencje dla aplikacji rozmaitych metod w humanistyce (w tym też archeologii). Generalnie stanowisko naturalistyczne prowadzi do skupienia się na **opisie** (pozytywizm) i **wyjaśnianiu** (modernizm), przy uznaniu, że badacz jest zewnętrzny wobec przedmiotu badania (dualizm przedmiotu i podmiotu, poszukiwanie związków przyczynowo-skutkowych – np. Zybertowicz 1995). Natomiast stanowisko antynaturalistyczne podkreśla potrzebę stosowania specyficznych dla humanistyki metod badawczych prowadzących do **rozumienia** zjawisk społecznych.

Konsekwencją akceptacji podejścia naturalistycznego lub antynaturalistycznego są rozmaite praktyki w archeologii. Kryterium stosunku do dyskutowanej problematyki pozwala na inną klasyfikację istniejących nurtów. I tak wszystkie archeologie pozytywistyczne, a także archeologia procesualna, neodarwinistyczna itp. respektują w większym lub mniejszym stopniu założenia naturalizmu. Natomiast archeologia marksistowska (w szczególności inspirowana poznańską szkołą metodologiczną – np. Żak 1977) oraz nurty postprocesualne wpisują się w podejście antynaturalistyczne.

Jednym z objawów silnego wpływu naturalizmu w archeologii jest jej stosunek do metod wypracowanych w naukach przyrodniczych. O ile początkowo archeologia bazowała na kilku takich metodach i to głównie w zakresie ustalania chronologii, to dziś są one stosowane na wszystkich płaszczyznach procedury badawczej. Coraz większą rolę przypisuje się niezależnym metodom ustalania chronologii, analiz relacji przestrzennych i wynikających z tego konsekwencji, analiz fizycznych i chemicznych cech wytworów kulturowych, analiz środowiska geograficznego i sposobów użytkowania zasobów przyrodniczych, prospekcji terenowej, biologicznych cech człowieka. Cechą charakterystyczną praktyki aplikacji metod przyrodniczych w archeologii są empiryzm, obiektywizm i indukcjonizm. Zatem uzyskane wyniki traktowa-

ne są jako podstawa do „rekonstrukcji” świata przyrody i form działalności ludzkiej – przeszłej kultury. Tak jest w nurtach pozytywistycznych, a szczególnie silnie było to akcentowane w studiach osadniczych (por. Jankuhn 1977). W archeologii procesualnej zmieniło się miejsce empirii w procedurze badawczej – przestała odgrywać rolę podstawy wnioskowania indukcyjnego, a stała się podstawą testowania hipotez.

Konsekwencją oczywistego silnego związku tych metod z naukami przyrodniczymi jest niewielki wpływ refleksji postprocesualnej na praktykę badawczą. Stosunkowo niewiele jest prac wskazujących na rolę interpretacji na wszystkich etapach procedury badawczej tych metod oraz kulturowej interpretacji wyników analiz (np. Butler 1995; Rackham 1995; Marciniak 2005). To zwłaszcza archeologie postprocesualne zwróciły uwagę na potrzebę traktowania elementów świata przyrody z perspektywy człowieka i jego kultury, a tym samym odejścia od traktowania ich wyników na sposób naturalistyczny (Topolski 1990).

4. Opis, wyjaśnianie, rozumienie

Rozstrzygnięcia dotyczące wyboru opcji teoretycznej mają daleko idące konsekwencje w praktyce badawczej. Sposób formułowania pytań badawczych, stosowanych schematów postępowania badawczego, doboru metod i konstruowania narracji uzależniony jest właśnie od przyjętej koncepcji teoretycznej. Końcowym etapem pracy badawczej jest etap interpretacji wyników. To na tym właśnie etapie najbardziej czytelny jest wpływ koncepcji teoretycznych. W dużym uproszczeniu będą to: indukcyjny opis, dedukcyjne wyjaśnianie lub hermeneutyczna/ fenomenologiczna narracja.

Ze względu na długą i utrwaloną tradycję najbardziej rozpowszechniony w archeologii jest opis. Bazuje on na sprawozdawczej relacji przedstawiającej poszczególne stany ciągu rozwojowego (ewolucjonizm) lub w określony sposób wyodrębnionej przestrzeni (dyfuzjonizm). Metoda ta znajduje również szerokie zastosowanie w archeologii kulturowo-historycznej, z tym, że najczęściej opis poszczególnych stanów rozwojowych sprowadza się do kategorii kultura archeologiczna, czyli opis jej faz rozwojowych (w rozumieniu kultury archeologicznej jako realnego bytu) w obrębie poszczególnych grup terytorialnych. Bardzo rozpowszechniony jest tu schemat akcentujący myślenie ewolucyjne – geneza, rozkwit, upadek (wyraźny element związany z naturalizmem). Opis ten może zostać wzbogacony wyjaśnianiem przyczynowo-skutkowym, które często sprowadza się do wskazania na czynniki środowiskowe oraz dyfuzję i migrację jako wywołujące zmianę kulturową. Systematyczny opis w ujęciu archeologii kulturowo-historycznej prowadzi do rekonstrukcji przeszłości.

Podobny cel, czyli rekonstrukcję przeszłości, stawiają sobie archeologie modernistyczne (np. procesualna, marksistowska, strukturalna). Wszystkie uznają jednak, że wnioskowanie indukcyjne nie spełnia wymogów nauko-

wości, więc odwołują się do modelu dedukcyjnego prowadzącego do wyjaśniania przeszłości. Na poziomie teoretycznym to archeologia procesualna wypracowała najbardziej szczegółową procedurę. W procesie wyjaśniania stosuje **model Hempla** (model hipotetyczno-dedukcyjny, nomologiczno-dedukcyjny). Równie istotne jest stosowanie **teorii średniego zasięgu**, które pozwalają na wiązanie z regułami funkcjonowania społecznego i w konsekwencji wyjaśnianie obserwowanych danych empirycznych (np. Johnson 1999). Archeologia marksistowska również proponowała podejście dedukcyjne, w którym rolę teorii odgrywał materializm historyczny. Pozwalała ona wyjaśniać fakty i zjawiska w oparciu o **metodę funkcjonalno-genetyczną**, a działania ludzkie stosując **interpretację humanistyczną** (np. Kmita 1975). O ile w archeologii procesualnej widoczny jest naturalizm, to szczególnie aplikacja interpretacji humanistycznej jako modelu wyjaśniania odwołuje się do antynaturalizmu.

Zwrot lingwistyczny w filozofii i naukach humanistycznych zmienił również perspektywę poznawczą w archeologii. Zakwestionowane zostało przekonanie o możliwości poznania przeszłości (Shanks, Tilley 1987). Rezultatem procedury badawczej jest konstruowanie obrazów przeszłości, a ostateczny kształt tego obrazu jest funkcją złożonych czynników wynikających z doświadczenia kulturowego badacza, jego koncepcji teoretycznej, kontekstu społeczno-kulturowego, rodzaju jego egzystencji (autentycznej lub nieautentycznej według M. Heideggera) itp. Oznacza to, że zaniknął pewien wzorzec postępowania prowadzącego do rozwiązania problemu. Nawiązuje to do postulatu W. Dilthey'a, by nie zajmować się problemem „jak nauka powinna być uprawiana”, a krytyczna refleksja nad dotychczasową praktyką ma prowadzić do samowiedzy metodologicznej (por. reflexive method in archaeology – Hodder 1999). Badacz indywidualnie **konstruuje narrację**, która perswazyjnie ma przedstawiać obraz przeszłego świata. Oznacza to otwarcie archeologii na **metodę hermeneutyczną i fenomenologiczną**. Traci też znaczenie potrzeba określania wzajemnej relacji teorii i empirii. W ujęciu postprocesualnym są one w relacji dialektycznej.

Konsekwencją przyjęcia perspektywy postprocesualnej (szerzej postmodernistycznej) z perspektywy epistemologicznej jest zakwestionowanie rozdziału procedury badawczej na etap prac terenowych i prac gabinetowych. Na wszystkich tych etapach, jakkolwiek są one względem siebie usytuowane, zachodzi proces interpretowania, konstruowania danych i umieszczania ich w strukturze narracyjnej.

5. Empiria z perspektywy teorii, czyli o źródle archeologicznym

Nasz stosunek do przedmiotu analiz archeologicznych, zwyczajowo określanego źródłem, też jest konsekwencją tradycji teoretycznej w archeologii. Dla archeologii pozytywistycznych możliwość obserwacji źródła tworzy warunki dla opisu przeszłej rzeczywistości. Źródło jest przedmiotem z przeszłości.

ści, jest jej częścią i wystarczającym warunkiem dla jej rekonstrukcji. Z perspektywy OMP źródło jest całkowicie niezależne od podmiotu badającego, zewnętrzne wobec niego. Oznacza to więc, że odkrywana przez archeologów „kultura martwa” jest tożsama z „kulturą żywą”. Krytyczne uwagi H. J. Eggera (1959) na temat kulturowej selekcji materiałów zasadniczo nie wpłynęły na zmianę takiej praktyki.

Archeologie modernistyczne formułując tezy o możliwości poznania przeszłości do pewnego stopnia wpisywały się w ten sam model traktowania źródeł. Dopiero dyskusja nad tzw. przesłanką pompejańską (np. Binford 1981) oraz prace M. Schiffera (np. 1972) doprowadziły do zasadniczego przewartościowania sposobu myślenia o źródle – nie jest już ono wprost częścią „kultury żywej”, a podlega złożonym procesom depozycyjnym i podepozycyjnym. W dalszym ciągu jednak źródło jest niezależne od badacza i pozwala na rekonstrukcję przeszłości (po rozpoznaniu procesów formowania). Ten wątek refleksji nad źródłem obecny jest tylko w archeologii procesualnej. Inne archeologie modernistyczne nie rozwijały refleksji nad naturą źródła.

Wprowadzenie przez archeologię procesualną teorii do świadomej praktyki badawczej i dyrektywy podejścia scjentystycznego doprowadziły do zmiany miejsca źródła w procesie badawczym. Źródło archeologiczne przestało być punktem wyjścia procedury badawczej, a zaczęło służyć weryfikacji/testowaniu hipotez. Nie mogło to już być intuicyjnie dobierana informacja, ale skwantyfikowany zespół obiektywnych danych. Źródła zatem podlegały procesowi przekształcania w dane, które nabierały cech formalnych i dzięki temu nadawały się do pomiaru zjawisk pradziejowych czy analiz statystycznych. W ten sposób archeologia procesualna odchodziła od takiej praktyki, która charakteryzowała się intuicyjnością, chaotycznością i była ostro krytykowaną cechą archeologii kulturowo-historycznej.

Obiektywny charakter źródła (czy danych) został całkowicie zakwestionowany pod wpływem zwrotu lingwistycznego w nauce (w tym w archeologii). O ile dla archeologów pozytywistycznych źródło powstaje w przeszłości, dla procesualnych tworzy się w efekcie procesów stratyfikacyjnych, to dla postprocesualnych jest wynikiem decyzji archeologa nadającej przedmiotowi znaczenie. To archeolog powołuje do życia źródło. Jest to zaprzeczenie koncepcji dualizmu podmiotu i przedmiotu. Koncepcja źródła jako konstruktu kulturowego w sposób zasadniczy zakwestionowała jego rozstrzygającą i uzasadniającą rolę w tworzeniu obrazów przeszłości (Minta-Tworzowska 1998; Rączkowski 2002).

6. Teoria w praktyce

Lata 90. XX wieku oraz początek XXI wieku w polskiej archeologii pokazują stopniowy wzrost odniesień do różnych koncepcji teoretycznych. Czy oznacza to podnoszenie świadomości teoretycznej archeologów? Tu można mieć pewne wątpliwości. W latach 50. i 60. XX wieku w okresie instytucjo-

nalnego wprowadzania marksizmu do nauki bardzo rozpowszechnionym zwyczajem było cytowanie prac klasyków (K. Marks, F. Engels, W. Lenin, A. Mongajt, J. Stalin itp.). Czy oznaczało to realne wprowadzenie marksizmu do polskiej archeologii. Co prawda toczy się na ten temat dyskusja (Barford 1995; Lech 1997; Tabaczyński 2000; Minta-Tworzowska 2000), lecz odnieść można wrażenie, że większość takich prac odnosiła się do marksizmu wyłącznie deklaratoryjnie. Struktura prac polskich archeologów z tego okresu całkowicie wpisuje się w paradygmat pozytywistyczny, z adekwatnym dla archeologii kulturowo-historycznej aparatem pojęciowym, narzędziami analitycznymi i sposobem konstruowania narracji.

Z podobną sytuacją mieliśmy do czynienia w latach 80. i 90., gdy do świadomości niektórych polskich archeologów dotarły idee archeologii procesualnej. Ponownie pojawiły się cytowania klasyków archeologii procesualnej, lecz niekoniecznie przekładało się to na kompleksowe aplikacje tych idei. Raczej sprowadzało się to do zapożyczenia pojawiających się metod (np. wiele zastosowań statystyki) czy traktowania kultury przeszłej jako systemu (z określoną terminologią). W praktyce jednak sposób wnioskowania pozostawał indukcyjny, co stało oczywiście w sprzeczności z podstawowymi ideami archeologii procesualnej.

Z drugiej strony, antypozytywistyczny marksizm lat 80. i 90. XX wieku był marginalizowany. I tu niewątpliwie rolę odgrywało odium marksizmu jako narzuconej ideologii. Jakikolwiek próby aplikacji zinterpretowanej na nowo metodologii marksistowskiej były skazane na odrzucenie, lecz wcale nie wynikało to ze zrozumienia jej założeń i potencjału poznawczego.

Dziś sytuacja nie jest specjalnie odmienna. Myśl postprocesualna stała się dostępna dzięki otwarciu granic w 1989 roku, przekładom niektórych publikacji brytyjskich (np. Hodder 1995; Renfrew, Bahn 2002), licznemu udziałowi polskich archeologów w międzynarodowych konferencjach i projektach, itp. Poglądy liderów archeologii postprocesualnych (I. Hodder, C. Tilley, M. Shanks, J. Thomas, B. Olsen itd.) coraz częściej pojawiają się w zestawieniach bibliograficznych lub wręcz są inspiracją dla podejmowania nowych problemów badawczych. I ponownie można odnieść wrażenie, że powtarza się sytuacja z okresów wcześniejszych – cytowanie czy formułowanie deklaracji metodologicznych nie przekłada się na praktykę badawczą. Czy jest to świadectwo tego, że praktyką badawczą archeologów rządzi moda?

Warto tu chyba odwołać się do koncepcji mitu naukowego sformułowanej przez J. Topolskiego (1996). Mit naukowy jest obecny w narracji historycznej. Wynika z zakorzonego w społeczeństwie sposobu rozumienia świata oraz procesu tworzenia wiedzy, w którym raz sformułowane twierdzenia nie są weryfikowane i utrwalają się w świadomości badaczy. Procesowi mitologizacji podlegają w szczególności poglądy tworzone w obrębie nurtów pozytywistycznych, gdyż nie ma w nich procedur związanych z weryfikacją/falsyfikacją wiedzy. Wiedza jest kształtowana według ustalonych schematów i to one pozwalają na/stwarzają warunki dla bezrefleksyjnego uprawiania nauki. Zatem mity naukowe pojawiają się i utrwalają wówczas, gdy brakuje sa-

mowiedzy metodologicznej (por. postulat Dilthey'a). A w takich sytuacjach wiedza bardzo często opiera się na autorytetach.

W ujęciu Martina Heideggera (1927) na obecność mitów naukowych możemy spojrzeć z perspektywy istnienia dwóch praktykowanych form bytu – „egzystencji autentycznej” i „egzystencji nieautentycznej”. „Egzystencja autentyczna” bazuje na indywidualnym rozumieniu świata, krytycznej refleksji nad nim, ciągłym zadawaniem sobie pytań na temat tego świata. „Egzystencja nieautentyczna” nie bazuje na ugruntowanej wiedzy, nie zachęca do zgłębiania problemów, lecz bezrefleksyjnie akceptuje istniejące poglądy. Jednym z objawów takiego zanurzenia się „w niezbyt zrozumiałą rzeczywistość jest to, że ludzie nie tyle mówią do siebie (niem. *reden*), co gadają. To właśnie gadanina (niem. *Gerede*), określa egzystencję człowieka nieautentycznego. Niemieckie słowo, którego używa Heidegger, wskazuje na dość ważną okoliczność, mianowicie na to, że mówienie nieautentyczne, nierozumne, powtarza tylko to, co powiedział kto inny, i grzęźnie w koleinach stereotypu” (Markowski 2008: 1). To właśnie takie podejście, połączone ze strukturą nauki (budowaną w oparciu o rolę autorytetów) powoduje, że tworzą się i utrwalają mity naukowe.

Mity naukowe przekazywane z pokolenia na pokolenie, z autorytetu na ucznia, stają się niepodważalną prawdą, której nie ma potrzeby sprawdzać, weryfikować czy dekonstruować. Stajemy wobec swego rodzaju paradoksu – z jednej strony pojawiają się cytaty z np. I. Hoddera, a z drugiej strony dominuje wnioskowanie indukcyjne w „czystej formie”. Może to świadczyć o coraz większym poczuciu dyskomfortu w związku z naiwnością metodologiczną archeologii kulturowo-historycznej. Próbą przełamania jest odwoływanie się do szerszego dyskursu metodologicznego. Lecz efekt jest daleki od oczekiwań. Wynika z braku refleksji metodologicznej. Nie jest rzeczą ani prostą ani oczywistą aplikowanie odmiennych koncepcji teoretycznych. Wymaga to zrozumienia specyficznych zasad konstruowania nauki w poszczególnych nurtach, paradygmatach, orientacjach teoretycznych. Nie wystarcza wiedza o nich, trzeba umieć je aplikować. Bez daleko posuniętej samorefleksji oraz dyscypliny metodologicznej jest to bardzo trudne.

Konsekwencją braku takiej refleksji jest bardzo częste zjawisko operowania nieprzystającymi do siebie kategoriami obserwowane w pracach archeologów. Jakże często obok siebie pojawiają się takie kategorie jak np.: wspólnota pierwotna, tekst, wyjaśnianie, site catchment, peer polity, migracja, dyfuzja, system, struktura, interpretacja, osadnictwo, krajobraz itp. Każda z nich powiązana jest z innym sposobem patrzenia na świat, innym sposobem uprawiania nauki. Nieuzasadnione ich łączenie wprowadza zamieszanie conceptualne, terminy opisujące te kategorie tracą swe pierwotne znaczenia. Łatwo sobie wyobrazić wątpliwą „spójność” opracowania odwołującego się np. do refleksji hermeneutycznej, w której źródło traktowane jest jako skamielina.

W potocznym rozumieniu postmodernizm (w konsekwencji też archeologie postprocesualne) traktowany jest jako podejście pozwalające na łączenie wszystkiego z wszystkim, łamiące dotychczasowe schematy, reguły.

Nie oznacza to jednak dopuszczenia do anarchii metodologicznej. Archeologie postprocesualne bazują na korzystaniu z różnych koncepcji teoretycznych i filozoficznych, ale w sposób konsekwentny, z pełnym rozumieniem skutków przyjmowanych założeń czy zastosowanych procedur badawczych. I tu pojawia się istotny problem metodologiczny. Wiele teorii, z których korzystają dziś archeolodzy zostało sformułowanych w obrębie innych nauk. Oznacza to, że nie oferują one narzędzi badawczych adekwatnych do studiów nad przeszłością. Problem ten dostrzegała już archeologia procesualna i stąd wzięła się koncepcja teorii średniego zasięgu. Presja na poszukiwanie nowych atrakcyjnych koncepcji teoretycznych, które pozwalają na inne spojrzenie na przeszłość i jej badanie, często prowadzi do formułowania pewnych ogólnych pomysłów, które nie jest łatwo „przełożyć” na język praktyki badawczej. Konsekwencją tego zjawiska jest pojawianie się **luk konceptualizacyjnych**. W efekcie formułowane wnioski są często banalne, nieuzasadnione, trudne do zaakceptowania.

Podsumowując, kwestie związane z praktycznymi aplikacjami koncepcji teoretycznych są bardzo złożone i trudne. Wymagają operowania na różnych poziomach metodologicznych i daleko posuniętej dyscypliny intelektualnej. Nie wystarczy świadomy wybór jednej z wielu obecnie proponowanych opcji badawczych (choć i to już można uznać za znaczący postęp). Równie istotne jest rozumienie złożoności i zmienności procedur badawczych, a także potrzeba dekonstrukcji istniejących mitów czy bezkrytycznie przyjmowanych założeń czy poglądów. Postulat rozwoju samowiedzy metodologicznej W. Dilthey'a jest w dalszym ciągu aktualny.

Zakończenie

Ukazanie wielowymiarowości problematyki związanej z teorią i empirią w praktyce archeologicznej jest myślą przewodnią tego tomu. Autorzy tekstów prowadzą Czytelnika przez rozmaite poziomy refleksji filozoficznej i archeologicznej. Nie jest to propozycja spójnej jednorodnej koncepcji uprawiania archeologii. Proponowane artykuły pokazują różnorodność podejść, odmienności myślenia o przedmiocie archeologii i sposobie jej uprawiania. Mamy tu propozycje krytycznej refleksji nad źródłem archeologicznym (i tym czym mogło być w przeszłości). To niewątpliwie jest ważna refleksja, gdyż w znaczącym stopniu dekonstruuje dominujące wśród archeologów myślenie obiektywistyczne i ukazuje uwikłanie naszego myślenia we współczesne konteksty kulturowe. Nie oznacza to jednak, że inne inspiracje filozoficzne nie mogą zaproponować nowego spojrzenia na ten problem w przyszłości.

Druga grupa tekstów stanowi wachlarz różnorodnych podejść do rozwiązywania problemów badawczych. Sama problematyka badawcza jest inspirowana odmiennym myśleniem. Nic więc dziwnego, że i propozycje procedur badawczych są różne – od opisowego przez analityczne do hermeneutyczno-fenomenologicznego. Pięć tekstów i pięć różnych sposobów

myślenia o archeologii i przeszłości. Oczywiście nie jest to cała oferta jaką dziś można znaleźć w literaturze archeologicznej. Jednak nawet tych kilka tekstów pokazuje, że nie ma obowiązku powielania schematów wypracowanych kilkadziesiąt lat temu. Archeologia jest żywa i zmienia się wraz ze współczesnym światem. A decyzja, które podejście jest lepsze, bardziej efektywne jest indywidualna.

Włodzimierz Rączkowski
Instytut Prahistorii
Uniwersytet Adama Mickiewicza
ul. Św. Marcin 78
61-809 Poznań
wlodekra@amu.edu.pl